

Žydai ir holokaustas Papildės gyventojų atmintyje*

Irena Šutinienė

Filosofijos, kultūros ir meno institutas

Visuomenės atmintį sudaro du sluoksniai: kolektyvinė atmintis ir kultūrinė atmintis. Kolektyvinę atmintį apibrėžė dar sociologinių tyrimų pradininkas M. Halbwachsas: tai dabar gyvenančių žmonių kartų atmintis, perduodama kasdiene komunikacija per žmonių pasakojimus¹. Ji nespecializuota, besikeičiančios tematikos, neorganizuota, priklausoma nuo pasakotojo. Iš žmonių pasakojimų grupėje sukuriamas bendras pasakojimas – grupės (šeimoms, socialinės klasės, organizacijos ir pan.) istorija, vaidinantis svarbų vaidmenį tos grupės tapatumui apibrėžti. Kultūrinė atmintis, priešingai, yra už kasdienės komunikacijos ribų, išreikšta fiksuotomis kultūros formomis (paminkluose, muziejuose, knygose, kino filmuose ir pan.) ir perduodama institucionalia komunikacija (minėjimai, muziejų lankymas ir kt.). Ji išreiškia oficialią, institucijų skatinamą atminties versiją². Abu šie sluoksniai susiję ir vienas kitą veikia. Visuomenės atmintis yra daug selektyvesnė už „objektyvias“ įvykių kronikas ar istoriografiją, joje praeitis sąmoningai ir nesąmoningai atrenkama bei perinterpretuojama atsižvelgiant į bendrijos dabarties tikslus ir vertybes³. Todėl tiriant visuomenės atmintį svarbu ne nustatyti, „kaip iš tikrųjų buvo“, o kaip formuojasi pati atmintis, kokias dabarties vertybes ar tikslus ji išreiškia, kokias funkcijas atlieka bei kiek ji yra konstruktyvi dabarties tikslų atžvilgiu.

Papildėje tyrinėta kolektyvinė – neoficiali, perduodama per žmonių kasdienį bendravimą – atmintis apie čia iki karo gyvenusius žydus ir juos ištikusią katastrofą – masines žudynes karo pradžioje. Žydai Lietuvos miestuose ir miesteliuose gyveno daug šimtmečių, bet po karo, ypač miesteliuose, jų beveik nebeliko. Vienur daugiau, kitur mažiau liko medžiaginių jų gyvenimo pėdsakų, bet ar išliko šie ilgamečiai lietuvių kaimynai kolektyvinėje miestelių gyventojų atmintyje? Jei taip, tai kaip jie prisimenami? Į šiuos klausimus bandyta atsakyti tiriant Papildės gyventojų atmintį apie žydus ir holokaustą. Išsamesnis vieno miestelio atvejo tyrimas turėtų nušviesti ir kitų miestelių šios atminties ypatumus, nes dažniausiai Lietuvos miestelių padėtis labai

* Straipsnis aprobuotas serijos „Lietuvos valsčiai“ Mokslo darbų komisijos. Leidyklai įteiktas 2003 09 17.

¹ Halbwachs M. *On collective memory*, Chicago, 1992.

² Assmann J. *Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität*, Assmann J. (Hrsg.) *Kultur und Gedächtnis*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1988, p. 9–16.

³ Halbwachs M. *Ten pat*.

panaši. Atminties apie žydus ir ypač apie jų žudynes – holokaustą (arba šoa) funkcionavimas dabartinėje Lietuvoje problemiškas. Viena iš priežasčių sietina su tuo, kad miesteliuose beveik nebeliko žydų – bendrijos, puoselėjančios atmintį. Kita problemų grupė susijusi su holokausto atminties ypatumais; istorikai pastebi, kad ši atmintis istoriografijoje ir viešajame diskurse (kultūrinėje atmintyje) ilgai buvo ignoruojama: „(...) *lietuvių visuomenė, neskaitant menkaverčių apologetinių straipsnelių, holokaustą ilgai ignoravo, nors 1941 metų žydų genocidas savo žiaurumu ir koncentruotu smurtu neturi atitiktens Lietuvos istorijoje*“⁴. Be to, „*holokausto tema tiek Lietuvoje, tiek pokario lietuvių išeivijoje apipinta įvairių kompleksų, įvaizdžių ir mitų (...)*“⁵. Abu šie kultūrinės holokausto atminties aspektai sietini tiek su vietos gyventojų dalyvavimo žudynėse ir atsakomybės problematika, tiek su manipuliavimu istorija viešose kultūrinėse sovietmečio atminties formose, tarp jų ir sovietinėje istoriografijoje, kuri „*su nedidelėmis išimtimis daugiausia rūpinosi „buržuazinių nacionalistų“ diskreditavimu, vengė analizuoti žydiškąją holokausto specifiką (žuvo daugiausia taikingi „tarybiniai piliečiai“), tendencingai citavo šaltinius*“⁵. Tad sovietmečiu ši reikšmingą vaidmenį netolimoje Lietuvos praetyje vaidinusi tautinė bendrija ir ją ištikusi tragedija viešojoje atmintyje buvo praktiškai pamiršta ir į Lietuvos kultūrinę atmintį pradėta gražinti tik atkūrus nepriklausomybę. Bet kai kurie išstumti iš viešojo diskurso visuomenės atminties motyvai buvo perduodami per neoficialiąją – kolektyvinę atmintį. Šiame tyrime siekta nustatyti, kaip formavosi ir funkcionuoja neoficialioji (kolektyvinė) holokausto ir žydų atmintis viename iš Lietuvos miestelių – Papilėje, kiek jai būdingos aukščiau minėtos viešosios atminties savybės (polinkis į stereotipus ir apibendrinimus, kolektyviniai „pamiršimai“ ir pan.), taip pat iš dalies rekonstruoti to meto visuomeninių holokausto kontekstą – žmonių reakcijas į šį įvykį, jo vertinimus. Siekiant šių tikslų, nagrinėtos šios holokausto atminties ypatybės: a) prieškarinio žydų atmintis, tuometinės nuostatos jų atžvilgiu ir žydo įvaizdis žmonių atmintyje; b) holokausto atmintis ir vertinimai: reakcijos, emocijos, įvykio reikšmės vertinimai tuo metu ir dabar; c) vietos gyventojų bei lietuvių dalyvavimo represijose atmintis ir vertinimai, „žydšaudžio“ įvaizdis; d) žmonių sąmonėje esantys prietarai, stereotipai, nuostatos dėl žydų. Nors ši atmintis sluoksni, kaip jau minėta, veikia viešoji kultūrinė atmintis, ji yra labiau susijusi su žmonių kasdienio gyvenimo patirtimi ir individualia atmintimi. Kadangi, kaip minėta, atmintis visada kuriama bei perkuriama dabartyje ir priklauso nuo dabarties tikslų bei vertybių, analizuojant žmonių pasakojimus kreiptas dėmesys ne tiek į jų turinį, faktus, kiek į pasakojimo konstravimo būdą.

Žydai tarpukario Papilėje sudarė apie 30% gyventojų, o daugumą miestelio gyventojų sudarė lietuviai. Yra požymių, kad žydų bendruomenė šiame regione buvo pakankamai integruota į Lietuvos gyvenimą: Papilės žydų jaunimas mokėsi lietuvių mokykloje, kartu su lietuviais dalyvavo visuomeninių organizacijų veikloje (pavyzdžiui, netolimuose Mažeikiuose netgi buvo įsteigtas Vilniui vaduoti sąjungos žydų filialas⁶). Beveik visi jie buvo nužudyti karo pradžioje, žmonės prisimena išsi-
gelbėjus tik pavienius žmones, kurie per egzekucijas buvo išvykę.

Prisimenančių tarpukarių ir karą žmonių pasakojimai liudija, kad atmin-

⁴ Sužiedėlis S. Holokaustas – šoa ir visuomenės atvirumas istorijai, *Akiračiai*, 2002, nr. 6, p. 5.

⁵ Sužiedėlis S. Avrahamo Torio Kauno getas: diena po dienos (įvadas), *Tory A. Kauno getas: diena po dienos*, Vilnius, 2000, p. 32.

⁶ Sužiedėlis S. *Ten pat*, p. 15.

tis apie žydus yra kolektyvinės gyventojų atminties periferijoje: tik 2 iš 14 pateikėjų, pasakodami apie prieškario ir karo įvykius, paminėjo žydų žudynes; dar rečiau žydai minimi autobiografiniuose pasakojimuose, atspindinčiuose įvykius per individualią patirtį ir reikšmes. Palyginti galima duoti pavyzdį – 1941 m. birželio 27 d. įvykį, kai besitraukiantys komunistai nužudė kelis vietos pareigūnus, žmonės minėjo daug dažniau. Atmintis, net individuali, konstruojama kultūriškai ir yra stipriai susijusi su individualaus ir kolektyvinio tapatumo modeliais. Todėl šis pasakojimų ypatumas rodytų, kad, viena vertus, žydus gyventojai (lietuviai) suvokė kaip „svetimą“, kitokią tautinę grupę, su kuria jų nesieja bendras tapatumas ir kurią ištikusios traumos nėra suvokiamos kaip „mūsų“, kitaip negu tremtys ir kitos nelaimės, ištikusios „savus“; kita vertus, kolektyvinei atminčiai didelę įtaką daro viešos kultūrinės atminties formos, todėl žydų likimui „pamiršti“ neformalioje komunikacijoje turėjo daug įtakos jų „pamiršimas“ viešajame atminties diskurse per sovietinį laikotarpį; beveik nebuvo likę ir materialių žydų gyvenimo Papilėje ženklų – dauguma namų buvo sugriauti ar sudegę per karą (karo pabaigoje miestelis apie du mėnesius buvo fronto zonoje, sudegę bažnyčia ir rytinė miesto dalis)⁷, o sovietmečiu sunaikintos ir žydų kapinės. Dabartiniame miestelio žmonių požiūryje į žydus ir atmintį apie juos vyrauja abejingumas; dabartinį požiūrį pasiskirstymą vienas iš pasakotojų, p. Adomas, buvęs mokytojas, apibendrintai suformulavo taip: „*Įvairių nuomonių yra; vieni teigiamai, daugumas abejingi, kiti ir neigiamai vertina*“.

Bet paklausus paaiškėdavo, kad žydus žmonės gerai prisimena, išlikusi individuali, nors ir retai aptariama kasdienėje komunikacijoje, atmintis apie juos.

Tarpukario laikotarpio žydų gyvenimo atmintis

Pasakojimai apie miestelio žydų gyvenimą tarpukariu atskleidžia gana tipišką, būdingą daugumai Lietuvos miestelių ir kaimų, vaizdą: taikų kaimynišką kultūriškai „svetimų“ tautinių grupių sugyvenimą, ekonominius ryšius, asmeninį bendravimą⁸. Įvairius požiūrių į žydus aspektus atskleidžia šie pasakojimai (pateikėjų vardai pakeisti siekiant išsaugoti anonimiškumą, nes tekste cituojami ir autobiografiniai žmonių pasakojimai):

„Buvo žydų apie 40 šeimų. Daugiausia vertėsi verslu – parduotuves turėjo, malkas, grūdus supirkinėjo, kailius dirbo, batus siuvo. Nei draugiški, nei pikti buvo lietuvių ir žydų santykiai. Žinojo vieni apie kitus, čia ir sinagoga buvo, ir toks namelis, kur rabinas gyveno, ir žydų bankelis buvo Papilėj, ir žydų pirtys, eidavo ir lietuviai, bet vadīnom žydų pirtim“ (p. Marija, 82 m. amžiaus).

„Man yra pasakojęs apie žydus uošvis. Jis pats buvo amatininkas ir su kitais amatininkais žydais bendravo. Nieko blogo nesu iš jo girdėjęs (...) Kurie su žydais palaikė santykius, apie juos visada tik gerai kalbėdavo ir užjautė“ (p. Adomas).

„Gailėjo, čia nieko nepadarysi. Čia buvo visi žydai geri, neturėjai pinigų – palauks“ (p. Anelė).

⁷ Kviklys B. *Mūsų Lietuva*, Vilnius, t. 3, 1991, p. 437.

⁸ Sužiedėlis S. *Ten pat*, p. 7.

„Žydai miestelyje gyveno, jų buvo daug. Pusę parduotuvių turėjo žydai. Zlatkis, Šėinas, tokie aukšti bernai buvo žydukai. Miesto žmonės gal ir bendravo su jais, bet kaime atvažiuodavo parduoti, nusipirkti. Niekas neturėjo nieko priešais žydus. Nepajuokdavo“ (p. Ona).

„Prisimenu, mūsų tėtis labai draugavo su tais žydais, nuvažiuos, būdavo, į miestą, tai ir šauk: „Jonai, pas mane“. Tokie draugai buvo su tais žydais, mūsų tėtis dar, jei reikėjo, pinigų skolindavos, labai gailėjo, kai jie žuvo. Duodavo skolon“ (p. Bronė).

Geranoriškų kaimyniškų santykių (dažniausiai, bet ne vien, ekonominių) motyvas kartojasi daugumoje pasakojimų. Taip pat galima pastebėti, kad pasakojimuose išreikštas požiūris į žydus yra apibendrintas, neindividualizuotas, išskiriant juos visų pirma kaip nepersonalizuotą „kitokią“ grupę. Tai sudaro sąlygas formuoti supaprastintiems, stereotipiniams požiūriams, „mūsų“ ir „jų“ atskyrimui. Depersonalizaciją kai kurie tyrinėtojai laiko švelnia „kitų“ grupių dehumanizacijos forma⁹; tad ši depersonalizacija per karą galėjo turėti įtakos nesikišimo ir abejingumo pozicijos vyravimui bei, nepaisant užuojautos, žydų tragedijos kaip „svetimos“ traumos suvokimui.

Dėl palyginti negausios miestelio žydų bendruomenės ekonominė jų konkurencija su lietuviais nebuvo aštri, todėl nebuvo palankių sąlygų antisemitiniams stereotipams plisti ir vyravo teigiamas, nors iš dalies stereotipiškas požiūris į žydus. Pagrindinis stereotipinių požiūrių šaltinis buvo papročių skirtingumo, keistumo suvokimas. Pasakojimuose užfiksuota daug papročių keistumo pavyzdžių, taip pat prisiminimų apie žydų ir lietuvių bendruomenių gyvenimo atskirumą.

„Pasijuokdavo lietuviai iš papročių, ir kad šeštadienį negali patys apsistarnauti, ir kita. Man buvo toks atvejis. Buvo žydo smulkių prekių parduotuvė, aš siuvinėjau šeštadienį ir pritrūkau siūlų. Tai jis man liepė užėti pačiai į parduotuvę, paimti tuos siūlus ir padėti pinigų, jis ir pinigų negalėjo paimti (...) Žydai savo kapų niekada netaisydavo. Jie karstą pririšdavo prie pagalio ir vilkdavo žeme. Ir jeigu pro šalį nešdavo, tai užsidarinėdavo langus, langines, kad neįeitų smertis. Laidodavo ne su karstu, o lentas sudėdavo ir į drobule suvyniotą dėdavo. Turtingesni pastatydavo lentą su užrašu, biednesni – ne. Bet kapų niekada netaisydavo – žolė didžiausia, ožkas ganydavo. Pas juos nepriimta buvo. O dabar prašo, kad pataisytų kapus. Dabar jau turi būti papuošti“ (p. Marija).

Tarp vyravusių reakcijų į „kitoniškumą“ minėtina tolerancija, nepikta pajuoka:

„Aišku, jie turėjo savo uždara gyvenimo būdą ir į savo bendruomenę kitų neįsileisdavo. Mišrių šeimų buvo labai reti atvejai. Kartais pašėpdavo tuos dalykus žmonės, bet nieko blogo“ (p. Adomas).

⁹ Billig M. Henri Tajfel's „Cognitive aspects of prejudice“ and the psychology of bigotry, *British Journal of Social Psychology*, Jun 2002, vol. 41, issue 2, p. 178.

„Visaip būdavo, ir pasijuokdavo iš jų. Mama pasakojo, ji tai mokėjo žydiškai šnekėt, sako, jaunimas vieni iš kitų pasišaipydavo“
(p. Marija).

Užfiksuotas ir atvejis, kai papročių skirtingumas suvoktas kaip noras išnaudoti, nelygybės išraiška:

„Žydai stengdavosi išnaudoti lietuvius. Buvo tokia biedniausia žydelka, Maišamanienė, viena augino šešis vaikus. Vis tiek šeštadienį turėdavo ateiti tas vadinamas „agoj“, užkurti ugnį, prinešti vandens“
(p. Marija).

Šiame pasakojime paminėtas senas krikščioniškas stereotipas apie prekybą kaip „nugarbingą“ verslą dabartiniuose žmonių vertinimuose jau nesutinkamas. Labiau išsilavinę žmonės „nežemdirbiškus“ žydų užsiėmimus ir jų vaidmenį Lietuvoje vertina teigiamai. Pavyzdžiui, žemiau pateiktame pasakojime pasakotojo požiūris į žydų vaidmenį Lietuvos ekonomikoje ir kultūroje yra teigiamas:

„Tai buvo gan išsilavinusi tauta, jie vystė prekybą, amatus, o šito reikėjo Lietuvai. Valstietis tų amatų nemokėjo. Nieko blogo nebuvo, kad jie čia gyveno. Carinės Rusijos palikimas, kad jiems neleido dirbti žemės (...) Lietuvai tai praradimas; kiek išsimokslinusių žmonių buvo, o juos visus varė prie duobės, ar kokie gydytojai, ar kas. Gydytojai pinigų kartais neimdavo, jei neturėjo tas vargšas žmogelis. Visus prie duobės vienodai ir suguldė. Prarasta gerų žmonių“
(p. Adomas).

Nors šios dvi tautinės grupės tarpukariu turėjo kultūrinių, religinių, socialinių skirtumų ir iš dalies gyveno atskirai, jų bendravimas ir bendradarbiavimas Papilėje buvo gana intensyvus. Papilės žydų bendrija buvo gana stipriai integruota į Lietuvos gyvenimą. Kartais skirtingų tautybių kaimynai bendraudavo gana artimai:

„(...) kai mes ėjom į mokyklą, būdavo, ant pietų tai žydeliai mus pasikviesdavo, tai mes juos. Labai sutardavom, augom mes per vien“ (p. Danutė).

Bet vyraujančios lietuvių socialinės kategorijos žydus suvokė ir įvardijo kiek kitaip, jie jiems buvo kultūriškai ir religiškai kitokie – „svetimi“, nors ir geri kaimynai.

Prietaimai ir stereotipai

Šis skirtingumas ir, lietuvių akimis, papročių keistumas, teikė pagrindo plisti ir neigiamiems antisemitiniams stereotipams arba prietarams, ypač tarp tamsesnių bei rečiau susiduriančių su žydais žmonių. Tokių prietarų pėdsakų užfiksuota tik keliuose pasakojimuose. Viename iš jų užfiksuotas archajiškas krikščioniškojo antisemitizmo prietaimas – „ritualinių žmogžudysčių“ prietaimas. Jį papasakojusi moteris yra menko

išsilavinimo, kilusi iš atokaus kaimo, kur žmonės mažiau negu miestelėnai susidurdavo su žydais. Ši pasakotoja priklauso nedaugeliui tikinčių šiuo prietaru.

„Tiktai kad įtarimas būdavo, kad žydai nekaltą žmogų turi paimt ir kad jiems reikia per dvylika šulių vieno nekalto žmogaus kraujo, nužudyti. Seniau pasakodavo, kad tokį ar tokį pagavę buvo. Nu gal ir teisingai, gal tas buvo. Mano tėtis yra pasakojęs, kad yra bėgęs nuo žydų. Vienais metais, dar Smetonos laikais, Mažeikiuos kažkaip buvo sukilę žmonės prieš žydus, buvo ar pačiupe kokią jau tenai ar nužudė, nebeatsimenu. Bet jau buvo ten skandalas. Čia gal jau išžudyti ar tik nebuvo, ar kažkas ten buvo, Smetonos laikais, taip atrodo. Anksčiau žydai važinėjo po kaimus, arkliuką turėjo, tais laikais tai škurlius vežiodavo, mainydavo, tai pipirų ten ar ko nors veždavo, kad išsimainyt, žydai nu va ir važinėdavo. Nu, taip sakant, jis bėgęs ir ginęsis jį žydas, o kam gainiotis, jeigu bėga, man atrodo, nėra reikalo, nu, jeigu bėga koks piemuo, tai tegu jis bėga, jeigu tau nereikalingas ir nieko nepadare“.

Šį prietarą minėjo ir kita, juo netikinti, pasakotoja. Kitokių krikščioniškojo antisemitizmo apraiškų neužfiksuota.

Nedažnai minėtos ir „dvių genocidų teorijos“ apraiškos. Žmonės pasakojo, kad *„daug žydų susidėję buvo su rusais“* (p. Adomas), bet kasdienėje sąmonėje funkcionuojančioje žmonių atmintyje šis dalyvavimas nebuvo perkeliamas visai tautinei grupei. Tik viena pasakotoja akcentavo žydų dalyvavimą keturiasdešimtųjų įvykiuose, bet ir ji netvirtino, kad komunistinį režimą keturiasdešimtaisiais rėmę tik žydai, arba kad jų buvusi dauguma.

„Kai užėjo rusai (...) o, žydai tada buvo narsūs. Tik aš jau Papilė negyvenau, gyvenau Medemrodėj, už Akmenės, ten toks dvaras Zubovienės buvo. Aš dirbau kasininke tame dvare. Atvažiuodavo ten tie agitatoriai visokie, mitingus tuos organizuodavo, tai visada būdavo žydų. Daugiausia jaunesni (...), daugiausia su komunistais neturtingi susidėdavo, batsiuviai tokie. (...) Tik vienetai prie komunistų prisidėjo. Daugumas buvo turtingi, tai žinojo, kad ir juos gali išvežti“ (p. Marija).

„Kad nieko blogo jie nedarė. Keturiasdešimtais gal jie labiau, bet kad į valdžią jie per daug nėjo. Pas mus daug nebuvo su komunistais. Daugiau lietuvių. Viršaitis buvo Jauniškis, mamos pusbrolis, dar Žašinas lietuvis prie rusų, vokiečiai vėl Jauniškį pastatė. Bet po karo Jauniškį, tą viršaitį, išvežė. Motinos brolių išvežė, kad žydus nuvežė į Šiaudinę, vokiečiai pagavo ir liepė, tai už tai išvežė. Penkiasdešimt trečiais metais, po Stalino mirties, tik sugrižo“ (p. Petras).

Tad tikėtina, kad ideologinis antisemitizmas Papilės apylinkėse nebuvo populiarus; kita vertus, pasakojimams gali daryti įtakos pasakotojų dabarties pozicija.

Laikas nuo 1940 m. – okupacija, birželio represijos, karas, kėlęs baimės, chaoso, nesuprantamumo jausmą, – buvo palankus plisti panašioms supaprastintoms „aiškinančioms“ schemoms. Kai gyvenimas ir pasaulis yra ne toks, kokio tikimasi, jam paaiškinti neretai pasitelkiamos sąmokslų, konspiracijos, „atpirkimo ožių“ ir panašios „teorijos“. Tai, kad ši „teorija“ čia nebuvo populiarė, iš dalies galima aiškinti žydų bendrijos integruotumu į miestelio gyvenimą bei dėl nedidelio jų skaičiaus menkesne konkurencija su lietuviais (tad ir menkesne antisemitizmo plitimo motyvacija).

Miestelio gyventojų atmintyje menkai išreikštas dar vienas publicistikos tekstams būdingas stereotipas, leidžiantis „normaliai“ visuomenei atsiriboti nuo atsakomybės – teigimas, kad žydšaudžiais buvo tik socialinio paribio žmonės, padugnės. Tokių nuomonių nedaug. Dauguma nebijo pripažinti, kad tie žmonės buvo kilę iš jų tarpo ir iki karo nesiskyrė nuo kitų. Padugnių stereotipas dažniau taikomas sribams:

„Papilėj prie trėmimų daugiausia prisidėjo tokie pijokėliai. Kai pradėjau čia gyvent, tai sakydavo apie vienus: „Čia baisūs žmonės. Tik paskui supratau, kad buvę sribai. Jie ir liko vargo bitės, nes prisigėrė. O kalbėdavo: „Mes paimsim miestelio namų raktus ir tada gyvensim“ (p. Kristina).

Tad kasdienėje komunikacijoje funkcionuojančioje žmonių atmintyje antisemitiniai stereotipai nėra ir, atrodo, nebuvo populiarūs. Prietarai ir stereotipai populiarėsniai tarp žemesnio išsilavinimo, kilusių iš atokesnių kaimų žmonių ir funkcionuoja kaip pasikartojančios, iš praeities atėjusios klišės, mažai susijusios su žmonių veiksmais, emocijomis, dabarties vertinimais. Jie, matyt, buvo populiaresniai tose vietovėse, kur žmonės turėjo mažiau kontaktų su žydais ir mažiau juos pažinojo. Tai yra pastebėjęs jau minėtas socialinių kategorijų tyrinėtojas H. Tajfelis: stereotipai pasitelkiami individams ar grupėms perimant jau esančias kategorijas ir nekuriant naujų; kuo mažiau tarpgrupinių kontaktų, tuo labiau depersonalizuotas grupės vaizdinys¹⁰.

Žydų žudynių atmintis

Holokausto patirtis su juo susidūrusiems pasakotojams buvo vienas iš žiauriausių karo įvykių, palikęs gilius pėdsakus individualioje žmonių atmintyje. Jau minėta, kad holokaustas nebuvo ir dar nėra suvokiamas kaip kolektyvinė „mūsų“ trauma. Spontaniškai suvokti šią tragediją kaip „mūsų“ tuo metu, kai ji vyko, matyt, trukdė tai, kad žydai buvo „kitokie“, o vėlesnė kolektyvinė atmintis nesusiformavo tiek dėl jos falsifikavimo sovietmečiu, tiek nelikus šios atminties subjekto – žydų bendrijų, tiek dėl visapusiškesnės viešosios, institucionalizuotos atminties nebuvimo dabartinėje Lietuvoje. Bet prisiminimai apie žydų žudynes dar išlikę individualioje miestelio gyventojų, pergyvenusių to laikotarpio įvykius, atmintyje:

„Žydus visus suvarė į sinagogą, šule mes vadinom, moteris paliko, vyrus nuvežė į Šiaudinę, į dvarą, paskui tuos vyrus nuvežė į mišką ir sušaudė, moterys nežinojo. Atsimenu, kai nuvažiavom į Šiaudinę, tokie atlaidai rugpjūčio šešioliktą, tai klausinėjo:

¹⁰Billig M. *Ten pat*, p. 180.

„Pone Knašy, kur mūsų vyrai?“ Nepasakysi, kad jų jau nebėr, sušaudyti, tėvukas sakė: „Nežinau, nebuvo sutikęs dabar“. O paskui už kokio mėnesio tas žydelkas vežė su vaikais, susodino į vežimus, kaip kokius puodus įdėjo, ir nuvežė į Žagarę, ir sušaudė Žagarėj“ (p. Marija).

Panašią istoriją pasakoja visi tuo metu gyvenę miestelyje ar netoli jo žmonės. Štai dar vienas pasakojimas:

„Kai užėjo vokiečiai, pradėjo juos areštuoti. Jau juos varo gatves šluoti. Vieną kartą tėvą ir dar keletą ūkininkų padvadų suvarė prie valsčiaus ir visiems liepė vežti jų daiktus, ir vežė į Šiaudinės dvarą. Freimanaitę invalidę, dar kelis silpnesnius pasodino. Neleido žmonių sodinti, paskui leido, tai nuvežė ir juos į Šiaudinę. Į Šiaudinę per Roko atlaidus važiuodavom. Paskum atrinko tuos vyrus, dar čia toks Budrys buvo iš Papilės, milicijoj keturiasdešimt pirmaisiais buvęs, Joniškiuks toks komjaunuolis, dar 10 vyrų, dar čia iš Dieveniškių Kaulinis toks su tais vyrais. Išvežė į Šiaudinės mišką ir sušaudė. O moterims pasakė, kad tuos vyrus išvežė darbams ar kur. Anos vis dar tikėjos. Paskui jas visas išvežė į Žagarę, dar Vieksnių moteris, Mažeikių žydelkas, ir ten Žagarėj šaudė. Tik Kaulinis ir Narsčiuks peršauti, bet liko gyvi“ (p. Antanas).

Be šios istorijos, kai kurie žmonės dar pasakoja apie pasityčiojimą iš rabino miestelio aikštėje. Pasakojimai rodo, kad šie įvykiai giliai užsifiksavę individualioje žmonių atmintyje, bet daugelį dešimtmečių nesant viešosios atminties konteksto nežinota, kokias prasmes ir svarbą teikti šiai atminčiai.

Žmonių prisimenamos reakcijos į holokaustą – pasibaisėjimas, užuojauta, gailėstis; tokias emocijas jie išreiškia ir dabar.

„Labai gailėjo žmonės, prieš karą būdavo. Prisimenu, mūsų tėtis labai draugavo su tais žydais. Tokie draugai buvo su tais žydais. Mūsų tėtis dar, jei reikėjo, pinigų skolindavos. Labai gailėjo, kai jie žuvo. O ir vėliau dažnai geru žodžiu juos minėdavo“ (p. Janina).

„Uošvis pasakojo, mačiau, su dviem vežimais vežė, ir pažįstamą vežė. Tokį Budrį, kirpėją, kuris prie sovietų dirbo milicininku. Visi suprato, kur juos vežė, bet padėti niekas nieko negalėjo. Per tokius valdžių perversmus būna visko, ir vieni, ir kiti šaudė“ (p. Adomas).

„Žmonės gailėjosi žydu, jie nebuvo taip įsiėdę, kad pyktų ant jų“ (p. Marija).

„Šaudė be reikalo, čia baisią klaidą padarė. Buvo viens kits ir lietuvius šaudžiusių, jau anų gyvų nebėra. Gailėjo, čia nieko padarysi. Čia buvo visi žydai geri, neturėjai pinigų – palauks. Paminklus išdaužė, išvartė paskui po karo“ (p. Anelė).

Panašias reakcijas – užuojautą, nepritarimą ir žudikų smerkimą – išreiškia visi pasakotojai, tarp jų ir tikintys prietarais ar „žydų sąmokslu“. Tad klasifikacija, pagal kurią žydai priskiriami „ne žmonėms“, dehumanizuojami (pasak Z. Baumano ir kitų tyrinėtojų, tai – viena iš sąlygų holokaustui atsirasti), Papilės gyventojams buvo nepriimtina. Tai gerai iliustruoja mintis, suformuluota iš atokesnio kaimo kilusios Papilės gyventojos, tikinčios „ritualinių žmogžudysčių“ prietaru (šis posakis kartu parodo žydų priskyrimą „svetimų“, „ne mūsų“ kategorijai):

„Vis tiek jis yra žmogus, žmonės nieko blogo negalvojo, smerkė saviškius, kurie prisidėjo“ (p. Janina).

Vertindami holokaustą, tomis pačiomis moralės normomis vadovavosi ir tie žmonės, kurie tikėjo antisemitiniais prietarais ar „teorijomis“, ir tie, kurie jais netikėjo; tad šie prietarai mažai darė įtakos požiūriui į žudynes bei dalyvavimą jose. Todėl atsakomybės už holokaustą laikymas tik antisemitiniu prietaru problema supaprastintu, nors tokių nuomonių esama: „(...) o atsakomybės esmė – pripažinti sveiko proto lygmenyje slypėjusias, o galbūt ir slypinčias emocijų, prietarų ir antisemitizmo užuomazgas“¹¹. Tačiau grupės įvardijimas kaip „svetimos“ gali būti panaudotas kaip dehumanizavimo pagrindas, pasak H. Tajfelio, „(...) priskyrimo „svetimai“ grupei nepakanka, kad būtum laikomas „ne žmogumi“, nors, atvirkščiai, galima pasakyti, kad dehumanizavimo ideologija turi remtis socialinio kategorizavimo skirtumais“¹². Prietarai ir stereotipai, kai jais remiamasi antisemitizmo, neapykantos ir panašiose ideologijose, gali būti panaudoti mobilizuojant žmones atitinkamiems veiksams.

Žydšaudžio įvaizdis gyventojų atmintyje

Žydšaudžių įvaizdis žmonių atmintyje tik neigiamas, jie, pasak pasakotojų, buvo smerkiami tada, smerkiami ir dabar.

„Labai nekaip juos vertino. Vaikystėj, atsimenu, su didžiule panieka buvo kalbama apie žydšaudžius. Jų visur buvo – ir Papilėj, ir kitur“ (p. Adomas).

„Kas šaudė – žmogžudžiai. Į moteris, į vaikus – nepateisinu“ (p. Paulina).

Žmonės smerkia tiek vokiečius, tiek lietuvius žydšaudžius:

„Vokiečiais nesidžiaugė, kad tie vokiečiai tuoj pradėjo žydus iš Papilės vežti“ (p. Bronė).

Žydšaudžiai nusikaltimų vertinimo skalėje vertinami blogiau negu pokario žudynių dalyviai, kai kurie sribai:

„Tie patys sribai, jei jisėjo iš ištikinimo, kad už šviesią ateitį, tai jis nieko

¹¹Valantiejus A. Prietarų sociologija: iracionalūs racionalaus aiškinimo klystkeliai. Antisemitizmas kaip sociologijos problema, *Kultūros barai*, nr. 5, 2002, p. 16.

¹²Billig M. *Ten pat*, p. 183.

bloga nenorėjo, tik gero (...) Tokius žydšaudžius tai būtinai reikia teisti, jie žudė nekaltus žmones, o čia žmonės kariavo už savo įsitikinimus. Bet labai sunku dabar atsijoti. Priklausomai nuo žmogaus viskas skyrėsi“ (p. Adomas).

Svarstydami atsakomybės už holokaustą klausimą, žmonės pasisako už asmeninę žydšaudžių atsakomybę:

„Aš manau, kad klausimas dėl žydšaudžių atsakomybės keliamas teisingai. O kodėl reikėtų šaudyti, atvažiuos koks nors kitoks, suvalkietis ar kas, tai juos šaudyti? Aš nematau jokio skirtumo tarp tautų“ (p. Adomas).

„Buvo ir policininkų lietuvių. Šaudė iš kažkur atvežti. Jeigu kas dalyvavo, juos reikia bausti, o visa tauta neturi atsakyti“ (p. Bronė).

Bet dažniausiai smerkiami tik paskutinės ir viršutinės „biurokratinio genocido“ grandies vykdytojai – žydšaudžiai ir holokausto organizatoriai vokiečiai; vietiniams administracijos darbuotojams, vykdytusiems „paruošiamuosius darbus“ – segregaciją, turto konfiskavimą ir pan., dažniau taikomas vertinimas „juos privertė“, žydšaudžių kategorijai jie nepriskiriami. Žmonės nesmerkė ir mobilizuotų darbams vietos žmonių, kurie vežė žydus į egzekucijų vietas, jų paklusnumas buvo savaimė suprantamas. Poziciją „juos privertė“ ypač remia žmonės, kurių giminių ar šeimos narių buvo tarpėjusių panašias pareigas vokiečių administracijoje. Nuomonė, kad „juos vertė“, švelninanti asmeninę kolaboravusiųjų atsakomybę, kartais taikoma ir žydšaudžiams:

„Gal viens kits buvo, bet jis nežinojo, kad šaudys žydus, iš pradžių, kai stojo. Kitus privertė vežti, sustabdydavo su vežimu“ (p. Veronika).

„Buvo lietuvių, kurie ir prie trėmimų, ir prie žydų žudynių prisidėjo. Gal prie tų žydų mažiau, juos tiesiog varė vokiečiai“ (p. Marija).

„Čia vokiečiai suorganizavo, ir ne tik Lietuvoj“ (p. Petras).

Bet dauguma gyventojų nesistengia teisinti žydšaudžių. Pasakojimai liudija, kad žmonės nebijo pripažinti faktų, nesiderinančių su teigiamu lietuvių tautinės grupės vaizdiniu. Pripažindami, kad daug lėmė konkrečios išorinės aplinkybės, pasakotojai pastebi buvus ir galimybei pasirinkti, ypač kraštutiniais atvejais:

„Žydšaudžius žmonės smerkdavo. Aš ir pati smerkiu. Negeras dalykas, aš manau, tegu ten juos vokiečiai varė ar kas, bet jeigu tu buvai doras žmogus, tu negalėjai šito daryti. Aš atsimenu, aš dar buvau gimnazijoje, tuo laiku juos šaudė, gyveno pas mus Burnickiukas, policininkas, tai atėjo jis su žmona ir užsidarė palėpėj. Šeimininkė sako: „Jei kas klaus, tik neišduok, kad jis ten“. Ir aš pagalvojau: jei

nori, gali išvengti žudymo (...) Ir paskui kitas atvejis. Aš buvau tėviškėj, ir pas mus atvažiavo tokie studentai, kur niekad neateidavo, jie buvo nuo Šeduvos. Jie tikriausiai buvo kažkur užsirašę, ir juos vertė dalyvauti, ir jie pas mus visą dieną sėdėjo. Atėjo mamytė, sako: „Ten kažkur šaudė“. Jie tik susižvalgė, sako: „Ai, tai čia nežinia kas“. Tik paskui mes supratom, kad jie tiesiog pabėgo, išvažiavo, nes žinojo, ką reiks daryti... Kas norėjo, tas išsisukdavo. O tie, kur norėjo šaudyti, tai ir dantis lupdavo, sako. Bet jų niekas negerbė“ (p. Kristina).

Tuo metu dauguma žmonių jautė baimę, bejėgiškumą, laikėsi nesikišimo pozicijos. Vertindami dabarties požiūriu, kai kurie gailisi pasyvios laikysenos, bet dauguma paprasčiausiai konstatuoja, kad grėsmės, karo sąlygomis žmonės jautėsi bejėgiai.

„Gal ir ne viską padarė lietuviai, kad padėtų žydams. Papilėj juk nė vieno žydo neišgelbėjo. Bijojų. Juk vokiečiai šimtą sušaudydavo už vieną žydą“ (p. Marija).

Žmonių bejėgiškumą įvardija beveik visi pasakotojai:

„Buvo visokių – vieni šaudė, kiti užjautė, bet padėti niekas niekuo negalėjo. Uošvis pasakojo, su dviem vežimais vežė, ir pažįstamą vežė... Visi suprato, kur juos vežė, bet padėti niekas nieko negalėjo. Per tokius valdžių perversmus būna visko, ir vieni, ir kiti šaudė“ (p. Adomas).

Bet individualūs žmonių veiksmai, kaip žinome, buvo labai skirtingi – nuo gelbėjusių žydus ir žuvusių iki juos žudžiusių. Tą konstatuoja ir papilėniškiai:

„Man atrodo, kad kai kas darė, kad išgelbėtų, kai kas šaudė – buvo visokių“ (p. Adomas).

Daugiausia žydus slėpė kaimų gyventojai – miesteliuose buvo nesaugu:

„Gyvenom kartu. Tie, kurie norėjo vokiečiams padėti, tie turėjo keturias akis, žiūrėdavo labai, tai miestely niekas žydų neslapstė. Šitų bijojų“ (p. Marija).

Papilės apylinkėse, pasak pateikėjų, buvo nedaug vietos žydšaudžiu, bet mažai ir išgelbėta žydų.

„Čia pas mus žydų neslėpė. Šalunuks išsigelbėjo, po karo buvo atvažiavęs anas. Šiauliuos buvo gete, jis tik taip atvažiavo čia pas pažįstamus, pabuvo ir išvažiavo. Po karo Papilėj nė vienas žydas neapsigyveno“ (p. Petras).

Žmonės prisimena tik kelis apylinkėse išgelbėtus žydus:

„Slėpė Kiudulienė Jonaičiuos žydelkėlę, ta paskui ją Kaunan išsivežė (...) Daug kas ten užeidavo, pamiškėj, bet neįskundė. Gailėjos ir nieks neskundė, bet bijojo žmonės“ (p. Bronė).

„Viena žydelė buvo paimta, tai mano brolis apkabino tą žydelę ir išplėšė, išvedė tą žydelę. Paskui ta mergelė išvažiavo kažkur į Kužius, paskui kažkokia moteris ją pasiėmė auginti kaip savo vaiką. Anas ten, bešaudant, apsikabino tą mergelę ir išvedė“ (p. Danutė, iš Kuršėnų apylinkių kilusi papiliškė).

Pasakojimai įrodo, kad žmonių laikysena panašiose kritinėse situacijose daugiausia priklauso nuo individualios motyvacijos ir apsisprendimo. Pasak S. Sužiedėlio, *„(...) tos šaknys glūdi pačių neapykantos apaštalių pasaulėžiūros ir psichologinės būsenos labirintuose, gal net individų moralinio charakterio struktūroje“*¹³. Tą pastebi ir cituoto pasakojimo iš Papilės autorė: *„Jeigu tu būvai doras žmogus, tu negalėjai šito daryti“*. Moralinės laikysenos individualumą panašiose situacijose akcentuoja ir Z. Baumanas¹⁴.

Moralinę laikyseną reguliavo ne tik individuali sąžinė, bet ir ekstremalių įvykių kiek apardyti, bet dar veikę socialinės bendrijų kontrolės mechanizmai. Pasakojimai rodo, kad jie daugumos žmonių elgesiui ir vertinimams darė didelę įtaką, veikdami neoficialios komunikacijos – pašaipų, neviešo smerkimo, apkalbų – formomis. Ypač tai ryšku pasakojimuose apie laikyseną žydų turto požiūriu:

„Dar prieš karą pas mus norėjo vienas žydas pasidėti turto, nepriėmė, bijojom, kad savo neišsaugosim, tai kur čia svetimą. Ir gerai, nes kai mus išvarė, būtume neišsaugoję. Žmonės būtų apkalbėję, kad pasiėmė žydų turtą (...) Juk tuos žydus tai iššaudė, tas turtas būtų likęs. Bet ir savo skrynią buvom paslėpę, neliko, ir to nebūtų likę, bet būtų kalbėję. Rusai plėšikavo, kareiviai, užfrontėję. Gal ir valgyti jiems trūko, gal ir ne iš blogos valios“ (p. Janina).

Bendruomenėje buvo smerkiamas ne tik dalyvavimas žudynėse, bet ir nužudytųjų turto vogimas ar pirkimas:

„Žydų turtą tai dalydavo tiems, kur dalyvavo šaudant, kitas pats pasiėmė, kitiems leido pasiimti. Žmonės čia, miestely, būdavo, lieka gyventi tam pačiam name, kur anksčiau gyveno kartu su žydais, tai turtą pasiimdavo, daugiausia tai žydai patys prašydavo paimt, pasaugoti. Pašiepdavo juos, nelabai gerbė tuos, kur svetimą turtą ėmė“ (p. Marija).

„Apkalbinėjo tuos, kur turtą imdavo“ (p. Ona).

„Jei nepragyvenai taip, tai iš tų žmonių ašarų neprasisigyvensi. Buvo tokių, kur žydų turtą ėmė ar pirkė. O Žagarėj kas buvo, neduok Dieve, siaubas“ (p. Adelė).

¹³Sužiedėlis S. *Ten pat*, p. 11.

¹⁴Bauman Z. *Modernity and the Holocaust*, Cambridge, 1989, p. 36–37.

Svarstydami dalyvavimo žudynėse motyvus, žmonės dažniausiai įvardija pragmatiškas priežastis – naudos siekimą. Kartais dar minimas žydų kolaboravimas su rusais sovietmečiu, nors ryškiau suformuluotų „dviejų genocidų teorijos“ teiginių Papilėje, kaip jau minėta, neužfiksuota.

Lygindami žydų ir lietuvių netektis žmonės pabrėžia žydų tragedijos išskirtinumą ir didesnę mastą, tad kolektyvinėje miestelio atmintyje žydų tragedijos vertinimai artimesni realybei negu kai kuriose viešosiose kultūrinės atminties formose, kur ši tragedija ilgai ignoruota.

Aptarti žmonių prisiminimai leidžia konstatuoti, kad individualioje atmintyje ideologinius praeities vertinimo stereotipus koreguoja žmonių atmintis ir patirtis: žmonės prisimena konkrečius atvejus ir nebando „pamiršti“ ar paneigti akivaizdžių dalykų. Jie nebijo prisiminti griauančių teigiamą savo tautinės grupės įvaizdį faktų bei aplinkybių ir juos neigiamai vertinti.

Žydų ir holokausto atmintis dabartiniame miestelio gyvenime

Individuali ir kolektyvinė atmintis labai susijusi su kultūrine (viešąja, institucionalizuota) atmintimi. Sovietmečiu institucionalizuotas žydų ir holokausto „pamiršimas“ darė įtaką ir žmonių interesams, motyvacijai, kolektyvinei atminčiai. Todėl žmonės nesidomėjo šios išnykusios bendrijos istorija ir nesaugojo jos pėdsakų. Individualioje atmintyje išlikę žydų ir ypač holokausto prisiminimai vis labiau nyko kasdien bendraujant perduodamos kolektyvinės atminties, nes holokaustas priklausė viešai nutylimiems įvykiams (oficialiajame diskurse nužudyti žydai buvo įvardijami kaip „tarybiniai piliečiai“), be to, tai buvo „ne mūsų“ tragedija:

„Žydai dingo ir dingo (...) Pokario problemos buvo nelengvos, apie žydus daug nekalbėdavo“ (p. Paulina).

„Per sovietinį laiką žydai nebuvo prisimenami; aš kartais vaikams parodydavau knygas, parašytas Lemcheno, sakydavau, čia papilėniško parašyta, niekas neminėdavo, niekas nežinodavo“ (p. Adomas).

„Netrūko tų žydų per sovietmetį (...) Žydų neliko, tai kiti šituos darbus dirba. Gal ir ne nuostolis“ (p. Marija).

Žmonių pasakojimai liudija, kad nors prisiminimai apie žydus ir nebuvo pagrindinė per neoficialią kasdienę komunikaciją perduodamos atminties tema, neoficiali komunikacija, žmonių pasakojimai sovietmečiu buvo vienintelis atminties apie žydus perdavimo kanalas: „Jaunesni žmonės beveik ir nežinojo, tik iš pasakojimų“ (p. Marija).

Nedaug liko ir materialų žydus primenančių ženklų, o kultūrinės jų atminties formos (kapinės ir pan.) sovietmečiu buvo beveik sunaikintos. Bet atkūrus nepriklausomybę žydų bendrijos atmintis pamažu grįžta į Papilės, kaip ir visos Lietuvos, socialinę atmintį.

Pagrindiniai dabar išlikę materialūs žydų gyvenimo miestelyje ženklai yra paminklai žudynių vietose ir kapinėse, buvę žydų pastatai, kurių Papilėje išliko nedaug, sutvarkytos senosios žydų kapinės. Vietos spaudoje tarp kitų straipsnių istorijos

temomis kartais pasirodo ir publikacijų apie čia gyvenusius žydus bei jų likimą, mokytojų paskatinti moksleiviai renka prisiminimus. Bet ši atmintis atrodo esanti socialinės miestelio atminties periferijoje. Tarp žmonių, pasakotojų liudijimu, dabar vyrauja neutralus, abejingas vertinimas: „Žmonės neutraliai žiūri į žydus“ (p. Kristina); „Įvairių nuomonių yra; vieni teigiamai, daugumas abejingi, kiti ir neigiamai vertina. Bet kapų niekas neliečia“ (Papilė) (p. Adomas). Šioje citatoje atsiskleidžia ir pasikeitęs požiūris į žydų atmintį: „(...) kapų niekas neliečia“.

Tipišką žydų ir holokausto atminties (ir pamiršimo) istoriją liudija Papilės žydų kapinių ir paminklo likimas. Papilės atvejis taip pat rodo, kad atminties ženklų išsaugojimas ar naikinimas priklausė ne tik nuo tuometinės valdžios politikos, bet ir pavienių žmonių. Buvęs mokytojas, daug prisidėjęs prie žydų kapinių ir kitų praeities paminklų atkūrimo, taip perteikia žydų kapinių istoriją:

„Žydų kapinės po karo buvo išlikę, buvo paminklai, buvo dar medžių, eglių tokių. O vėliau pastatė šitą namą, jo pakraštys ant kapinių, apie septyniasdešimtus. O vėliau (...) organizavo Karalius, miškų ūkio direktorius, talką, norėjo užtvankinti Ventos upę, kad vandens daugiau būtų Ventoj, vežė tuos akmenis ir dėjo į užtvanką. Šitų antkapių neliko nieko. Kitus, likusius, ant kelių išvežė, sumalė į skalda, kalbėjo, kad ir į vasarnamių pamatus to paties Karaliaus ir kitų. Absoliučiai niekas tų kapinių negerbė, čia padarė šienaujama pievą ir viskas (...)“ (p. Adomas).

Sovietmečiu naikintos ne vien žydų kapinės – niokotos visos senesnės, nelikus artimųjų „netvarkomos“ kapinės. Papilės apylinkėse buvo sunaikinta ir daugiau senų kapinių, kryžių. Žydų kapinės buvo miestelio pakraštyje prie Ventos, gerai išlikusios, jų niokoti nebuvo būtina. Iš vietos valdininkų kilusi jų sunaikinimo iniciatyva liudija aštuntajame dešimtmetyje beveik nebelikus „gyvos“ žydų atminties, taip pat pagarbos senosioms vertybėms nykimą ir pragmatiško, instrumentinio požiūrio vyravimą tarp kai kurių kolaboravusių su sovietine sistema žmonių (sovietinė sistema ugdė „kombinatoriaus“ tipą). Bet daugumas žmonių išlaikė pagarbą mirusiesiems bei krikščioniškoms vertybėms ir smerkė tokį naikinimą:

„Paminklus išdaužė, išvartė, kai statė mokyklos namą paskui po karo. Mano vyras tuo laiku dirbo prie kelio, anas nėjo ten. O kiti ėjo, daužė, vežė paminklus. Žmonės nepritarė. Buvo taip išversta, kad nebuvo kaip ir prieiti...“ (p. Ona).

Nepritarimas krikščioniškų ar pagarbos mirusiesiems ženklų naikinimui reikėsi netgi tuo, kad žmonės susiedavo nelaimingus atsitikimus, nutikusius jų naikinimojams, su jų dalyvavimu griauinant šiuos ženklus:

„Bet jie tai ar pasikorė, ar šiaip kas nutiko tiems, kur tuos kryžius ar paminklus vartė“ (p. Ona).

Tik sovietmečio pabaigoje pavyko sustabdyti žydų kapinių naikinimą, bet buvo surasti ir gražinti tik keli paminklai. Kapines prižiūrėjo, sodino medžius tas pats mokytojas, inicijavęs jų atkūrimą:

„(...) O paskui buvo užprojektavę čia statyt tą devynbutį namą, graži vieta, visa kita. Paskui pradėjo jau apie tuos žydus rašyt, tai uždraudė tą namą statyt ir jį perkėlė ten toliau. Čia nieko nebestatė ir nieko neliko. Paskui, kai tą namą pastatė, čia vedė dujotiekį. Čia pradėjo kasti, jau rado kaulų, pylė ant mokyklos stadiono, vaikai rado tų kaulų, pradėjo nešiot, paskui aš paskambinau Rozgai, tai atvažiavo, pažiūrėjo ir uždraudė. Užlygino ir nieko daugiau nedarė. Tuo pačiu metu nutarė tas kapines sutvarkyti ir tuos antkapinius paminklus surinkti. Vieną radom prie namo kampo, tvora paremta, kitą dar prie kito, taip parvežėm, dar ant šlaito radom, tai pastatėm tuos penkis paminklus (...) Dabar jau pora metų, kai seniūnija tvarko. Jau tik Lietuvos laikais. Anais niekas netvarkė, tik aš su mokinukais. Paskui nusprendžiau toj vietoj pasodinti kaštonų, sužinojau, kad Lietuvoj keturios rūšys auga kaštonų, tai nutariau visas keturias pasodinti. Turiu plikąjį, geltonžievį ir paprastąjį (...) Aš laikausi tokios nuostatos, kad kas žmogus bebūtų, koks jis bebūtų, kapinės yra kapinės. Turi būti pagarba bet kokiam mirusiajam, nepriklausomai nuo tautybės ar įsitikinimų. Sovietiniais laikais kai su vaikais dviračiais važiuodavom kur į turistinius žygius, tai, pavyzdžiui, Aikiškiuose vokiečių karių kapinės iš Pirmojo pasaulinio karo, aš parodydavau vaikams, patvarkydavom“ (p. Adomas).

Šis pasakojimas iliustruoja, kaip kolektyvinės ir kultūrinės miestelio atminties formavimasi veikia viešoji, oficialioji atmintis: „Paskui pradėjo jau apie tuos žydus rašyt, tai uždraudė tą namą statyt ir jį perkėlė ten toliau“. Taip pat šio mokytojo ir kitų jo bendraminčių bei paminkloaugininkų vaidmuo atkuriant ir saugant kapines rodo, kad pavienių žmonių iniciatyva gali turėti didelės įtakos ne tik atminčiai išsaugoti ir perduoti per kolektyvinę atmintį, bet ir atminčiai bei kultūriniam jos simboliams atkurti. Žydų kapinių naikinimą inicijavusių žmonių, besiremiančių kitokiais, „antivertybėmis“ pagrįstais motyvais pavyzdys rodo taip pat pavienių žmonių vaidmenį priešingame procese – naikinant atmintį ir jos ženklus.

Miestelio žydų kapinių likimas parodo tradicinių vertybių suirimo ir pragmatiško įtaką kultūrinių miestelio žydų atminties formų naikinimui, o Šiaudinės miške sušaudytų žydų paminklo istorija atspindi oficialiosios sovietmečio „atminties politikos“ įtaką miestelio žydų ir holokausto „pamiršimui“, taip pat to laiko socialines atminties praktikas, naikinusias holokausto atmintį. Šiuo atveju kelių šimtų žydų žuvimo vieta buvo prisiminta todėl, kad drauge buvo nužudyta ir 10 tarybinių aktyvistų. Vėliau žuvusiųjų palaikai perkelti į miestelio kapines ir pastatytas paminklas, bet žydai paminklo užrašė paminėti tik dabartiniais laikais.

„Ten (į miestelio kapines) iš Šiaudinės miško buvo perkeltos „fašizmo aukų“ kapinės. Dėl vienu žydų tai klausimas, ar būtų kėlę

ir statę paminklą prie sovietų, bet ten buvo vietinių aktyvistų dešimt. Per sovietinį laiką žydai nebuvo prisimenami, jų pavardės nebuvo minimos, nei Lemcheno, nei kurio kito... Apie žydus iš viso nebuvo kalbama“ (p. Adomas).

„Perlaidojo juos iš Šiaudinės miško, sudėjo į septynis raudonus karstus ir palaidojo kartu su tais komunistais. Užrašė, kad „fašizmo aukos“. Kai pradėjo važinėti ir ieškoti žydai dabar, tai pareikalavo, kad būtų su žydišku užrašu. Jaunesni žmonės beveik ir nežinojo, kad ten žydai, tik iš pasakojimų“ (p. Marija).

Tad atmintis apie miestelio žydus ir jų žuvimą grįžta kultūros formomis (spauda, kapinių atkūrimas, paminklo pastatymas, prisiminimų pasakojimas ir užrašymas), nors, kaip jau minėta, atrodo esanti periferinis socialinės miestelio atminties motyvas. Tai aiškintina dar ir tuo, kad miestelyje šiuo metu negyvena nė vienas žydas ir pasaulyje likę tik pavieniai miestelio žydų artimieji, kurie retkarčiais aplanko kapus ir paminklą:

„Pernai buvo atvažiavę trys žydai ir parodžiau, kur kas gyveno. Tai gavau čekį ir laišką iš Amerikos, dėkoja moteris, kad parodžiau sūnui jos jaunystės pėdas. Matyt, kažkas iš išlikusių gyventojų“ (p. Marija).

„Atvažiuoja čia į kapines, pasikalbam, vienas prašė, kad jo mamos atminimui pasodinčiau medį, pasodinau liepą, kadangi moteris. Jie mat ne gėles, medžius sodina. Buvo atvažiavę iš Amerikos penki ar šeši“ (p. Adomas).

Visi pasakotojai sutinka, kad istorija, kurios liudininkais jie buvo, – keturiasdešimtuosius, karą, holokaustą, pokarį – reikia žinoti:

„Tose vietose turi būti informacija, kur kažkas buvo“ (p. Paulina).

„Istorija turi būti žinoma. Maniškiei vaikai, anūikai kai kada pasiteirauja, bet jie užimti kitais dalykais“ (p. Marija).

Kiti pasakotojai teigia, kad jaunimas mažai domisi šia buvusių gyventojų grupe ir tragišku jos likimu. Pastebima, kad pokario įvykiais domimasi labiau:

„Apie trėmimus tai jaunimas domisi“ (p. Paulina).

Trėmimų, pokario problematiką aktualina ir grąžina į kasdieniame žmonių gyvenime funkcionuojančią visuomenės atmintį valstybės institucijų (švietimo, žiniasklaidos ir pan.) perduodama ir skatinama oficialioji, viešoji atmintis. Institucionalizuotose atminties formose daugėja ir Lietuvos žydų atminties motyvų, bet ji nėra tokia aktuali kaip trėmimai ir kiti istorijos įvykiai, kuriais grindžiamas lietuvių tautinis tapatumas. Žydų atminties periferiškumas Papilėje tikriausiai atspindi būdingą daugeliui miestelių situaciją.

Yra keli motyvai, kurie galėtų paskatinti aktualinti žinias apie miestelių žydus ir holokaustą ne tik juos prisimenančios kartos, bet ir jaunesnių kartų atmintyje. Pirmasis – daugelį šimtmečių Lietuvoje gyvenusios žydų tautos indėlis į Lietuvos kultūrą, ekonomiką, gyvenimą. Papilėje tai būtų žydų indėlis į miestelio gyvenimą, kultūrą, kuris daugumos gyventojų per menkai žinomas ir vertinamas – kad ir kalbininko Ch. Lemcheno kilmė iš Papilės, žydų vaidmuo tarpukario miestelio ekonomikoje ir pan. Antras motyvas – siaubingas šios tautos genocidas, vykęs visuose miesteliuose ir vietovėse, kur tik gyveno žydai. Su tuo susijusios ir vietos gyventojų kolaboravimo, atsakomybės problemos, kurios, tikėtina, aktualios ir jaunajai kartai.

Straipsnis „Versmės“ leidykloje gautas 2003 09 17, spaudai parengtas 2004 06 27.
Straipsnis spausdintas „Lietuvos valsčių“ monografijoje „Papilė“ I dalis, Vilnius, *Versmė*, 2004, p. 345–361 (vyriausioji redaktorė sudarytoja Vida Girininkienė).

Straipsnis interneto svetainėje www.ilt.lt skelbiamas nuo 2007 08 28.